

ANNIKA TÖRNSTRÖM

Om relativism och konstruktionism

1. Introduktion

Låt mig från början framhålla att denna artikel inte är avsedd som en fullständig genomgång av möjliga positioner vad gäller relativism och konstruktionism.¹ Det är tvärtom så, att merparten av de positioner som brukar sorteras in under dessa etiketter inte behandlas här. Oftast förutsätts nämligen relativistiska positioner omfatta konstruktionistiska förklaringar, och vice versa. Därmed antas de föra med sig ett upphävande av såväl ett realistiskt sanningsbegrepp som av motsägelselagen.

Jag vill påstå att dessa positioner dock inte med nödvändighet måste förbindas med varandra. Detta är väsentligt att klargöra av två skäl: dels kan argumentation för eller emot relativism respektive konstruktionism föras på skilda sätt, dels kan man genom att hålla isär de två tydliggöra de element i respektive position som det kan vara rimligt att ta till sig – även för en ontologisk realist, som därtill vill tro att det är möjligt att i alla fall närma sig ”kunskap”.

Jag diskuterar (förenklade versioner av) epistemisk relativism och epistemisk konstruktionism, som alltså behandlar frågor om ifall vi kan nå kunskap och i så fall hur. Jag utgår härvid från en i ontologiskt avseende realistisk position. Jag kommer fram till att (former av) ”ren” relativism och ”ren” konstruktionism mycket väl kan förenas med ontologisk realism. Min framställning är med nödvändighet, delvis på grund av utrymmesskäl, översiktlig, och kanske också överförenklad. Jag hoppas att poängen ändå går fram.

1 Här följer jag Ian Hackings förslag till terminologi, och låter ”konstruktivism” stå för matematisk konstruktivism à la Brouwer, samt (mitt tillskott) kanske också för konstruktivism à la Dummett; i båda fallen kan existens/sanningsvärde tillskrivas en entitet då det finns en metod för avgörande.

2. Epistemisk relativism

Tänk dig ett rum, ett ganska stort sådant. Det har många vinklar och vrår, och golvet är terrasserat i olika nivåer. Det är så högt i tak att takmålningarna nätt och jämt går att urskilja med blotta ögat. Det är rikt möblerat; sittgrupper som lyses upp av strategiskt placerade golvlampor, myshörnor med dunkel belysning, flera matgrupper, skåp, hyllor och skänkar med olika förnödenheter, verktygsavdelningar och arbetsplatser m m.

Det här rummet går naturligtvis att beskåda ur väldigt många olika vinklar, inte bara från periferin utan också från olika mer eller mindre centrala placeringar. Ska en person, låt oss kalla henne X, beskriva det här rummet för någon annan, måste hon göra det från någon utgångspunkt, och använda termer som har en för båda känd betydelse, så att den person för vilken hon beskriver rummet kan förstå vad som menas. (Vänligen anta här en tämligen osofistikerad vardaglig förståelse av begrepp som "beskriva", "termer", "betydelse", "förstå", "vad som menas".) Beskrivningen kan börja så här: "Det hänger en spegel på väggen till vänster om en röd dörr. Under spegeln står ett litet svart, eller kanske mörkbrunt, skåp. Det står en röd vas på skåpet, vars färg harmonierar med dörrens. Några meter till höger om skåpet (på andra sidan om dörren) står en mörkt blågrön soffa, med ett stort soffbord framför, och stolar i samma blågröna färg finns utplacerade runt bordet. Det ser mysigt ut, fast stolarna egentligen inte är särskilt snygga. Bredvid soffan till höger finns en öppen hylla med tidningar och tidskrifter..."

Det är uppenbart att personen Y, som också har fått i uppgift att beskriva rummet, men som står på långt avstånd från X och dessutom står vänd i en annan riktning, kommer att beskriva rummet på ett helt annorlunda sätt. Beskrivningarna kommer i vissa fall att vara direkt motsägande: när X säger "höger" kommer Y att säga "vänster". När X säger "framför" kommer Y att säga "bakom". X kommer att beskriva en del föremål som saknas i Ys beskrivning, och vice versa, om inte annat så för att alla föremål inte är synliga ur alla vinklar. Om vi därtill befolkar rummet med personer som utför olika sysslor, som också ska beskrivas av X och Y, mångdubblas möjligheterna till divergerande beskrivningar. Personen Z kan utföra handlingar som beskrivs som "såga ek", "såga plankor", "dela upp träbitar efter givna mått", "arbeta med möbelkonstruktion", etc.

Ändå finns en påtaglig grund för både X:s och Ys beskrivningar, och det är begripligt att båda kan vara sanna samtidigt även i de fall de motsäger varandra. Kan motsägelserna förklaras med hänvisning till perspektiv kan man också tänka sig möjligheten att verifiera båda beskrivningarna. "Kontrollen" kan ske genom att man själv i tur och ordning intar X:s och Ys placeringar, eller kanske rentav genom att man tänker sig in i hur rummet skulle se ut från respektive perspektiv.

Med tanke på att det rimligtvis är omöjligt att beskriva rummet ur alla synvinklar samtidigt, kan en ur den aspekten objektiv ("fullständig") beskrivning aldrig ges. Därav följer att det blir svårt att hävda att en och endast en av alla möjliga beskrivningar är riktig, vilket vore liktydigt med att hävda att ett och endast ett perspektiv är det riktiga. Med andra ord: perspektivistisk monism kan medföra förvrängningar av uppfattningen av rummet som kan vara mer vilseledande än direkt felaktiga beskrivningar.

Relativism är i det här fallet, anser jag, helt okontroversiell och fullt möjlig att förena med såväl epistemisk som ontologisk realism. Det går att ge en perspektuell förklaring till varför beskrivningarna ser ut som de gör. Framför allt kan det finnas beskrivningar som är uppenbart felaktiga; relativism innebär inte att "anything goes".

Jag vill understryka att det i den här framställningen också framgår varför en relativistisk inställning inte med nödvändighet är själv-motsägande, vilket mycket ofta hävdas.² Påståendet "varje beskrivning av rummet måste göras från ett visst perspektiv" är ett metapåstående, som angår de förhållanden under vilka man kan yttra sig om det som finns i rummet. Det går att hävda dess sanning utan sortera in påståendet på samma nivå som de relativa beskrivningarna av rummet.

I samband därmed vill jag framhålla att det inte enbart är meta-påståendet om de förhållanden under vilka man över huvud taget kan beskriva rummet som kan ses som "absolut" sant. Rimligtvis lyder rummet, oavsett perspektiv, under allmänna lagar, exempelvis vad gäller tyngdkraft och ljusbrytning i speglar och dylikt. Den speciella status som ofta ges naturvetenskapliga lagar är förmodligen i många fall befogad: de är giltiga under alla beskrivningar av rummet.

Som den intelligenta läsaren redan har förstått menar jag att de perspektivistiska beskrivningarna av rummet i en utvidgad och be-

2 Se t ex Thomas Nagel, s 15 och Lars Bergström, s 30.

tydligt mer komplicerad bemärkelse också kunde gälla beskrivningar av världen, av ett samhälle, av en viss handling, etc, etc. Det är triviale att "en och samma handling" kan ses under olika beskrivningar; se till exempel Anscombes exempel på en man som "sågar en plank", "sågar ek", "sågar en av Smiths plankor", "gör ett gnisslande ljud med sågen".³ För att utvidga hennes exempel för mina syften: X som, om han blev tillfrågad, skulle beskriva sin handling som att han "sågar en plank" kan i förstone ställa sig helt oförstående till Ys klagomål på det ljud han därvid för. X har inte sett sin handling som "att föra ljud". Handlingen ter sig helt olika ur X:s och Ys perspektiv. Ändå kan de förhoppningsvis enas om att bådats perspektiv beskriver samma handling, och kanske rentav komma fram till hur de ska lösa sin intressekonflikt.

Handlingar, liksom objekt, måste alltid ses som något, och mycket ofta förekommer (antaganden om) intention i handlingsbeskrivningar. Eller: handlingar kan ses som uttryck för intentioner, och för den delen också som uttryck för känslor och attityder.⁴ Handlingar beskrivs därvid ur agentens perspektiv. Men mellanmänniska handlingar kan alltid ses ur minst två perspektiv: agentens och mottagarens.⁵ Ett exempel: en individ X klappar en annan individ Y i stjärten, varvid Y protesterar och X är oförstående. Scenariot känns väl igen? X menar sig bara ha visat uttryck för sin uppskattning, Y menar sig ha blivit utsatt för kränkande behandling. Ändå är individerna överens om att de diskuterar samma handling, och en observatör skulle förmodligen hålla med. Deras uppfattningar gäller samma handling under olika beskrivningar, utifrån olika perspektiv. Här krävs inte (även om det i sådana exempel ofta förekommer) hänvisningar till olika konstruktioner av begrepp, exempelvis omfattande mänsklig interaktion och kategorier av människor. X och Y kan sägas tala samma språk, vara oense om hur en handling ska tolkas, inse att handlingen kan ses ur olika perspektiv,

3 G E M Anscombe, s 11 (min översättning). Det hon egentligen diskuterar där är, förstås, "intention", som mycket riktigt också kan ingå i beskrivningen av en handling.

4 Se t ex Virginia Held, s 92 ff.

5 Här direktöversätter jag engelskans agent och recipient, och försummar därtill att flertalet mellanmänniska handlingar förmodligen bör ses som interaktioner. Man kan för övrigt också tänka sig ett observatörsperspektiv, inte minst om man vill ta ställning till en handlingens riktighet i enlighet med vissa moralfilosofiska teorier.

och med utnyttjande av samma språk diskutera och nå fram till en rimlig lösning. Det är fullt rimligt att tänka sig att de, med hänvisning till gemensamma värderingar, som t ex rätten till personlig integritet (inklusive kroppslig sådan), kan komma överens om vilket perspektiv som just i detta fall ska ha företräde. Förutsättningen är att båda är införstådda med att det finns olika perspektiv, och inte ett och endast ett som är riktigt; en möjlig följdfråga är alltså i vad mån insikten om denna enkla relativism vad gäller handlingsbedömningar för med sig ett krav på att uppmärksamma parternas ”förhandlingsläge”. Detta kan möjligen knytas till diskussioner kring konstruktionism, men jag ska inte vidareutveckla frågan här.⁶

3. *Epistemisk konstruktionism*

Ett begreppssystem kan sägas ge en bild av verkligheten, och är samtidigt en del av denna.⁷ Bilden kan styra hur verkligheten levs och upplevs. För att återknytta till en rumslig metafor: låt oss se begreppssystemet som en grotta, som har möblerats med (valda delar av) möblerna i det tidigare nämnda ontologiskt realistiska rummet. Grottan visar på möjligheter till aktiviteter i rummet, och används också för att beskriva och tala om rummet. Medan relativism handlar om att – med nödvändighet – beskriva rummet från olika perspektiv, handlar alltså konstruktionism om möbleringen av grottan. Grottan (eller delar av grottan) har möblerats på ett visst sätt av vissa (grupper av) individer. Det kan handla om vilka objekt som finns eller har skapats i grottan, eller om hur de har placerats: om de har en framträdande plats, eller kanske rentav stoppats undan i lådor och skåp, och hur de har placerats i förhållande till varandra.

Några föremål är alltså skapade av de individer som utnyttjar grottan; föremålets existens är helt beroende av dessa individer.⁸ Flertalet föremål, dock, existerar oberoende av individerna, men det är individer som har avgjort vilka föremål som ska vara synliga och i vilket ljus de ska framstå, samt hur olika föremål ska placeras i förhållande till andra föremål. Individerna har alltså – medvetet eller omedvetet – kriterier enligt

6 Se dock, exempelvis, Lorraine Code.

7 Jfr t ex Wittgensteinska ”språkspel”.

8 Här avses ”sociala fakta”, som t ex pengar, som knappast skulle existera varken som begrepp eller objekt utan att människor ”kommit överens” om att betrakta vissa papperslappar och metallbitar på ett visst sätt; jfr J S Searle.

vilka föremålen placeras, och avgör därmed hur föremålen uppfattas av den individ som utnyttjar grottan. Grottans möblering kan påverka individens agerande i och uppfattning av det ontologiskt realistiska rummet.

Oenighet kan här uppkomma på ett annat sätt än när den har sitt ursprung i olika perspektiv på rummet: så snart man inser att det skulle gå att möblera på ett annat sätt, att vissa skapade föremål inte nödvändigtvis måste finnas i grottan, att vissa föremål är undangömda, och att föremålen kan ses som relaterade på annat sätt än vad som för tillfället är aktuellt – då öppnas möjligheten att reflektera över, och kanske också kritisera, den befintliga möbleringen av grottan.

Någon form av strukturering av möblemanget måste alltid ske, för att grottan över huvud taget ska vara möjlig att "navigera" i för de individer som utnyttjar den; när det gäller verkligheten måste begrepp på motsvarande sätt sättas i samband med varandra. Alla begrepp kan därför i en trivial mening sägas vara (socialt) konstruerade, dels i den meningen att det förmodligen inte alls skulle existera begrepp om det inte fanns symbolskapande varelser som skapade begrepp, dels i den meningen att de termer som används är konventionella: "måne" skulle lika gärna kunna heta "soknda". Vän av ordning påpekar säkert raskt att oavsett om vi skapar ett begrepp för fenomenet "måne" eller ej, så existerar himlakroppar som kretsar kring planeter.

Invändningen påvisar en viktig distinktion: den mellan begrepp och entitet.⁹ Att hävda att ett begrepp är konstruerat innebär inte med nödvändighet att den entitet för vilken begreppet används (extensionen, om man så vill) är konstruerad. Med största sannolikhet förekommer månar (liksom effekter av tyngdlagen och dylikt) oavsett om de uppmärksammas av symbolskapande varelser eller ej. Föremål och företeelser måste dock, som tidigare nämnts, alltid ses som något. Och vad de ses som hänger samman med de överordnade begrepp de "sorteras" efter, med allt vad det innebär av "överskott av mening" och värderingar av uttalad eller underförstådd art.

4. Dekonstruktionism och rekonstruktionism

Jag vill ge "konstruktionism" den till synes enkla innebörden att en

⁹ Jfr Ian Hacking, där distinktionen mellan idé och objekt introduceras på s 10, men vidareutvecklas under gång.

konstruktionist inser att vårt begreppssystem har utarbetats i mänsklig samproduktion. En konstruktionist kan mycket väl, i min tolkning, anse att detta begreppssystem på bästa sätt speglar världen, och alltså vara såväl epistemisk som ontologisk realist. Konstruktionisten uttalar sig om hur vi får kunskap, i trygg förvisning om att vi kan nå kunskap om någonting som har en av oss oberoende existens.

Epistemisk konstruktionism är alltså fullt förenlig med ontologisk realism. Ett utmärkande drag för "konstruktionister" i den filosofiska debatten är dock att insikten ligger till grund för kritik av det befintliga begreppssystem. Jag ska avslutningsvis hårdra skillnaden mellan två huvudlinjer inom sådan kritik för att klargöra det ontologiska ställningstagandets betydelse för den epistemiskt konstruktionistiska positionen. Härvid ska medges att jag gör våld på begrepp som är vedertagna, om än mångtydiga i det att de (i likhet med flertalet samlingsbegrepp) har fått agera paraply för delvis skilda positioner.

Inom "dekonstruktionism" hävdas att begreppsstrukturen delvis eller fullständigt är godtycklig, och alltså lika gärna kunde se helt annorlunda ut. Positionen är knappast förenlig med ontologisk realism i betydelsen att föremål (eller företeelser) skulle ha egenskaper som skulle styra en "korrekt" begreppsstruktur, men det är möjligt att dekonstruktionisten vad gäller den materiella grunden kan vara pluralist snarare än ontologisk idealist eller nihilist. Det som följer av dekonstruktionismen är hur som helst att det inte går att sätta någon "naturlig" punkt där ett begreppssystem är "färdigt". Vad gäller grunden för ett begreppssystem kan enskilda begrepp, och därmed (delar av) begreppssystemet, even tuellt analyseras med avseende på dess historiska uppkomst och/eller vems intressen (begreppets ställning i) begreppsstrukturen tjänar. Dekonstruktionism kan alltså utgöra en epistemiskt relativistisk position om den förenas med antagandet att olika konstruktioner av begreppssystem kan förklaras med utgångspunkt i "konstruktörernas" perspektiv.

"Rekonstruktionism", den andra konstruktionistiska huvudlinjen, innebär att man i och för sig inser att begrepp kan "dekonstrueras", men detta förenas med ett antagande att det går att förbättra begreppssystemets konstruktion. I den mån man därmed anser sig approximera eller rentav uppnå en sann beskrivning av verkligheten kan man alltså kombinera denna position med ontologisk realism.¹⁰ Jag vill påstå att med denna inte helt orimliga tolkning har en stor mängd filosofer

ägnat sig åt rekonstruktion; Bentham, för att ta ett av många möjliga exempel, ansåg sig säkerligen rekonstruera begreppet "moral" i riktning mot en sannare betydelse. Den sedan ett antal år uppmärksammade distinktionen¹¹ mellan "kön" och "genus" är ett sent och mycket tydligt exempel på hur begrepp som har uppfattats som "naturliga" (dvs "manligt" och "kvinnligt") ändå har kunnat kritiseras ur en dekonstruktionistisk position. Men begreppen ses också som möjliga att rekonstruera: talrika försök att fastslå begreppens "riktiga" innebörd görs som bekant från vitt skilda ideologiska positioner, från förespråkare av feminin "omtänkesetik" (caring ethics) till sentida darwinister/sociobiologer. Här kan alltså en underliggande ontologiskt realistisk tanke utläsas.

5. Slutord

Slutligen ska det självklara sägas, att såväl utläggningen av positionerna som min hantering av vissa aspekter (inte minst det faktum att människor som "sorteras in" under ett begrepp kan reagera med såväl anpassning som motreaktion) skulle kunna föras långt vidare. Om jag har lyckats visa att det finns rimliga tolkningar av epistemisk relativism och konstruktionism, givet en ontologiskt realistisk förutsättning, anser jag mig dock ha kommit långt nog.

Litteratur

ANSCOMBE, G E M. 2000 [1963]. *Intention*. 2nd ed. Cambridge, Mass: Harvard University Press.

BENTHAM, JEREMY. 1996 [1789]. *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*. Oxford: Clarendon Press.

BERGER, PETER & THOMAS LUCKMAN, 1991 [1966]. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge*. London: Penguin Books.

10 Nelson Goodman för en intressant diskussion om andra grunder än sanningsanspråk för rättfärdigande, bl a i form av giltighet (validity) och korrekthet (rightness). Jämför också den till synes relativistiska position som Anne Seller förespråkar, som kan tolkas som ett försvar för att i vissa sammanhang se till giltighet givet ett visst perspektiv snarare än till "sanning".

11 Det ska sägas, att även denna inarbetade distinktion är utsatt för dekonstruktion; se Judith Butler.

- BERGSTRÖM, LARS. 1998. "Relativism", *Filosofisk tidskrift*, nr 1, 16–33.
- BUTLER, JUDITH. 1993. *Bodies that Matter: On the Discursive Limits of "Sex"*. New York and London: Routledge.
- CODE, LORRAINE. 1992, rev version 1995. "Must a Feminist Be a Relativist After All?", i Lorraine Code: *Rhetorical Spaces: Essays on Gendered Allocations*. New York: Routledge.
- GOODMAN, NELSON. 1978. "On Rightness of Rendering", i Nelson Goodman: *Ways of Worldmaking*. Indianapolis: Hackett.
- HACKING, IAN. 1999. *The Social Construction of What?* Cambridge, Mass: Harvard University Press. Svensk upplaga 2000: *Social konstruktion av vad?* Stockholm: Thales.
- HELD, VIRGINIA. 1993. *Feminist Morality: Transforming Culture, Society, and Politics*. Chicago: University of Chicago Press.
- NAGEL, THOMAS. 1997. *The Last Word*. Oxford: Oxford University Press.
- SEARLE, J. R. 1996 [1995]. *The Construction of Social Reality*. London: Penguin Books.
- SELLER, ANNE. 1988. "Realism versus Relativism: Towards a Politically Adequate Epistemology", i *Feminist Perspectives in Philosophy*, red Morwenna Griffiths & Margaret Whitford. London: Macmillan.